

"עם העולם" עומד במבחן

פול גינייבסקי, *Prehistoire de l'Etat d'Israel*
(ההיסטוריה שקדמה להקמת
מדינת ישראל)*
Edition France-Empire, 1977

רפי ישראל

בכיר ההיסטוריונים היהודיים בתקופה המודרנית, שמעון דובנוב, כינה את יצירתו המונומנטלית, מרובת הכרכים, על אלפי שנות ההיסטוריה היהודית, בשם "דברי ימי עם עולם". גינייבסקי, בתרומתו החדשה ורבת ההיקף להיסטוריה של היהודים, קידם את מפעלו של קודמו הגדול צעד אחד נוסף, ועשה מה שדובנוב לא יכול היה לעשות (הוא נפטר ב-1941), או לא היה עושה (הוא צידד בתפוצות, ולא בציונות): הוא הראה כיצד היתה הקמתה של מדינת ישראל פועל-יוצא של נצחיותו של העם היהודי, תוצאה דטרמיניסטית כמעט, שנבעה משנות הפזורה, הדיכוי, הרדיפות וההשמדה המרובות. אפשר לומר שהקמת המדינה היתה היפוכו של התהליך השלילי שהגיע לשיאו בשואה.

ספרו של גינייבסקי אינו נשען אמנם על מקורות ראשוניים, ואף אין הוא פרי שנות מחקר ארוכות ומייגעות בארכיונים, אבל הוא עומד בזכות עצמו, מפני שהוא מפיח רוח-חיים בסיפורם העגום של היהודים במרוצת

הדורות. התיאור שוזר יחדיו את הנימים השונות של ההיסטוריה, הדת, החשיבה, התרבות, הליכות החיים ואמנות המעשה היהודיות במרקם לכיד, רב-עצמה, מושך ומשכנע. גינייבסקי מוכיח, במיומנות ובכוח שכנוע עזים, ששאבו חיזוק נוסף מהתלהבותו האישית ומטמיעתו האישית המוחלטת בסיפור, כי למרות שתפוכות החיים טלטלו את היהודים במשך מאות שנות הצטנפותם בשולי ההיסטוריה, כהערות שוליים בתולדות העמים שביניהם נפוצו, אף-על-פי-כן היה בהן כדי להכשירם לחידוש ימי הזוהר שלהם במולדתם.

אפשר היה לרכז את ההיסטוריוגרפיה העצומה שאפשרה את כתיבת ספרו של גינייבסקי ברשימה בסוף הספר, כדי להקל על הקוראים שירצו להעמיק את ידיעותיהם ואת הבנתם בנושאים שונים. אבל אם נזכור שהספר אינו עבודה אקדמית שנועדה למומחים בלבד, אלא סקירה שנועדה להשכיל את הציבור הרחב של אינטלקטואלים, מעצבי מדיניות ושוחרי ידע, הרי הוא ממלא את תפקידו היטב ומגשים את מטרותיו. אין זו משימה של מה בכך להפוך היסטוריה של מצוקה, מזל ביש וחורבן לסיפור מסחרר של תחייה וגבורה, ולזקק מתוך שלושת אלפי שנות היסטוריה את התמצית שדרבנה את העם היהודי. המחבר ראוי לשבח על שעמד באתגר זה בהצטיינות.

הספר ערוך, ברוב תבונה, ב-16 פרקים וב"אחרית דבר", שכל אחד מהם מהווה רקע לפרק הבא אחריו. אבל למרות שהספר מתרכז בהיסטוריה של הציונות המודרנית, שהביאה לתחייתה של המדינה היהודית, הוא מתאר גם את יסודות הרציפות וההמשכיות, הדמוגרפית והרוחנית כאחת, שאפשרה את התחייה הזאת, מעשה נסים. המחבר מוכיח כי למרות שהעם היהודי היה דל במושגי היש, כלומר, עני בגיאוגרפיה ובקניין חומרי, היה למרות זאת עשיר במושגי הישיות, דהיינו, עשיר בהיסטוריה ובתרבות. הקמתה של ישראל החדשה לא היתה אפוא פרי פריקת עול של מעצמה קולוניאלית או נסיבות היסטוריות מוצלחות, אלא תולדה של מאמץ עיקש שנמשך בכל הדורות, כנגד כל הסיכויים, והתרכז סביב רעיון שיבת ציון.

שיבת העם היהודי לארצו אינה חסרת תקדים. המחבר מנסה ליצור הקבלה בין המאמצים הדיפלומטיים שנעשו לשם כך

בין שתי מלחמות-העולם, החל בהצהרת בלפור (עמ' 16), לבין הצהרת כורש הדומה, שאפשרה ליהודים לחזור מגלותם הראשונה, לפני 2,500 שנה בערך. הרציפות בין שתי ה"שיבות" הובטחה על-ידי הנוכחות היהודית בארץ-ישראל במשך כל תקופות הכיבוש – היווני, הרומי, הביזנטי, הערבי, הצלבני, הממלוכי והעות'מני. המרגשת ביותר היא התעקשותם של היהודים בגולה לחוג את החגים העונתיים של ארץ-ישראל החרבה כחגים דתיים שלהם, הפנייה לכיוון ירושלים בתפילותיהם, ונטילת אדמה מארץ הקודש כדי לטמון אותה בקבריהם (עמ' 19 ואילך).

בספר מפורזות שגיאות אחדות, כמו למשל הקביעה שהיהודים בגולה נקברים בארונות, שלא כמו יהודי ארץ-ישראל השומרים על מגע ישיר עם האדמה בקבריהם (עמ' 21). למעשה, בארצות האיסלאם התאפיינה קבורת היהודים במשך כל הדורות בהעדר ארונות עץ, בדיוק בהתאם לאמור בספר בראשית "כי עפר אתה ואל עפר תשוב". ליקוי חשוב יותר הוא הדילוג על תקופת בית שני, שהסתיימה עם חורבנו, בשנת 70 לספירה. תקופה זו מוזכרת על-ידי המחבר, אבל לא זכתה למשקל הראוי לה כאחת התקופות הפוריות, המשגשגות והיצירתיות ביותר, שבהן עמד העם ברשות עצמו והגשים את עצמו מבחינה מדינית. תקופה זו היתה אחת מתקופות הזוהר בתולדות העם היהודי, והיא גם שהעניקה לו את כוח העמידה להישרדותו ולהמשכיותו במאות השנים שלאחר מכן. אבל פגימות קלות אלה אינן גורעות כהוא זה מרוחב התמונה של ערגתם הבלתי-פוסקת של היהודים לארצם, חרף גלותם ולמרות הטרזגדות שעברו עליהם.

המחבר נוטל אותנו, פרק אחר פרק, מן הציונות הדתית והמשיחיות האוטופית, שכולן היו ספוגות ברעיון שיבת ציון – רעיון שלא רק טופח בקרב יהדות התפוצות (עמ' 41-42), אלא גם בקרב גויים (עמ' 44-49); דרך המחשבות הראשונות על הקמת מדינה יהודית, שמצאו להן מהלכים אחרי המהפכה הצרפתית (1789), ועד מלחמת-העולם הראשונה, בעיקר בבריטניה. מעניינת במיוחד העובדה שפלמרסטון, ראש-ממשלת בריטניה באמצע המאה התשע-עשרה, שהיה עסוק למעלה ראש במלחמות האופיום

* הספר הופיע גם בגרמנית: *Das Land der Juden*, Vorgeschichte des Staats Israel (Cardun Verlag, Winterthur, Switzerland) 1977

ספר כולל ומכלול

ברנרד לואיס, המזרח התיכון – אלפיים שנות היסטוריה:

מעליית הנצרות עד ימינו

תל-אביב: עם עובד ומשרד הביטחון-ההוצאה לאור, 1997

דן יהב

המחבר הוא אחד מגדולי המזרחנים שבאקדמיה ומכהן כפרופסור באוניברסיטת פרינסטון. לא אחת היה מושא למחלוקות פוליטיות בגלל גישתו לניתוח מאורעות פוליטיים שונים, כמו טבח הארמנים ב-1915, או תוצאות מלחמת העצמאות והתהוות בעיית הפליטים.

ב-1970 הופיע בארץ תרגום ספרו: **המזרח התיכון והמערב**, שאחדים מפרקי הספר הנוכחי חופפים לו, בעיקר הרקע הגיאוגרפי-היסטורי והמאורעות במאה העשרים.

בספר זה פורס ברנרד לואיס יריעה רחבה מאוד של נושאים ותקופות, כשם הכותרת המשנית של ספרו, וכתוצאה מכך, כמעט באופן מובנה, הספר כולל ומכליל אלפיים שנות היסטוריה של מרחב גיאוגרפי עצום בגודלו, ולכן נושאים רבים לא מוצו עד תומם.

החוקר נטל על עצמו משימה בלתי-אפשרית כמעט, והציב לעצמו שתי מטרות עיקריות: לסקור את התהוות האיסלאם בין שתי האימפריות הגדולות: פרס וביזנטיון, ולנסות ולשחזר את המזרח התיכון הקדום ואת קשריו למרחב זה במאות השנים האחרונות. כל אחד מנושאים אלה ראוי לפרסומים רבים ונפרדים. גם המחבר מתנצל בפתח דבר כי "יש להשמיט בהכרח הרבה דברים חשובים". אם כך, אולי מוטב להתמקד בנושאים ייחודיים ולהעמיק בהם, מה עוד שספרים כוללניים על המזרח התיכון והאיסלאם, התהוותם והתפתחותם, נכתבו לרוב, ונושאים אלה נלמדים ונקראים באוניברסיטאות ובבתי-הספר זה שנים רבות, לדוגמה, ספריהם של פרופי גבריאל בר, **עובי המזרח התיכון: אוכלוסייה וחברה**, של פרופי חוה לצרוס על האיסלאם, ספריו של יעקב שמעוני, ועוד...

חברתית-כלכלית (עמ' 287-288); מפלגות פוליטיות והתפתחות של מוסדות (289-291). ההגשמה בעיצומם של חוסר ביטחון ותהפוכות עולמיות גרה, כמובן, חילוקי-דעות אידיאולוגיים מרים, והמחבר מסייע לקורא למיין ולסווג אותם (פרק 14). אחריהם מתוארים האירועים שקדמו להכרזת העצמאות במאי 1948, ועמידת הגבורה של היישוב היהודי הקטן נגד הכוחות הערביים שפלו ארצה. בסופו של דבר התברר, שטיפוח ארגון ההגנה העצמית במחתרת (פרק 15), שהוא עצמו נפעע ממחלוקות אידיאולוגיות מרות וחרירות בין ה"הגנה" לבין האצ"ל והלח"י, הקטנים והמיליטנטיים יותר, היה התנאי בל-יעבור, שבלעדיו היתה המדינה היהודית הצעירה נולדת כנפל.

וכך, נוסחת בזל בדבר בית לאומי לעם היהודי בארץ-ישראל, שזכתה לאישור בהצהרת בלפור ובראשית תקופת המנדט הבריטי, התפתחה לתכנית בילטמור (1942). התכנית קראה להקמת מדינה לכל דבר, בגלל המלחמה ובגלל הצורך הדוחק שהתעורר עקב השמועות הראשונות על זוועות השואה (עמ' 353), על אפס ועל חמתם של בוויין ושל מפלגת הלייבור הבריטית ומדיניותם (עמ' 354-356). בירה הופיעו כוחות חדשים: האו"ם וארצות-הברית (עמ' 357-365), והם זירזו את קבלת תכנית החלוקה ב-1947 ואת הכרזת המדינה היהודית ב-1948. אולם לא זו בלבד שהקמתה של המדינה לא שמה קץ לסכסוך בין תושבי הארץ, אלא שהסכסוך, שנודע כבר בשם הסכסוך הערבי-ישראלי, רק הלך והחמיר.

תיאור עוצר נשימה זה של צמיחת הלאומיות היהודית והגשמתה המופלאה, מסתיים ב"אחרית דבר" מאת המחבר (עמ' 371-375), המביע דעה פסימית למדי לגבי "תהליך השלום" הנוכחי. הוא מציין כי רבים מאלה שניסו לעשות שלום עם ישראל (סאדאת, המלך עבדאללה ובשיר ג'מאלי), נרצחו על-ידי אחיהם הערבים (עמ' 372-373) – תחזית עגומה לגבי העתיד. כאשר מצרפים לכך את תביעותיהם של קנאים מוסלמים שרצחו 60 תיירים תמימים בלוקסור, בנובמבר 1997, שדרשו – בין השאר – לנטב את חוזה השלום בין מצרים לישראל לפני שיפסיקו את מעשי הטבח שלהם, לא נותר לנו אלא לנוד ראש מתוך הסכמה עגומה ותיעוב ■

בסין בראשית שנות הארבעים למאה שעברה, מצא בכל זאת זמן להקדים את הצהרת בלפור בהצהרה משלו (עמ' 53-55). ואחר כך, תקופת ההשכלה ו"חובבי ציון", שהיו תנועות אינטלקטואליות רבות עצמה בקרב יהדות אירופה, ואשר הובילו אותנו אל איש החזון הגדול הבלתי-נלאה: תיאודור הרצל, שתואר – ובצדק – כיוזם הרעיון הציוני והכוח המניע שלו.

אחרי תיאור של נסיגה – הניסיונות מעוררי הרחמים של מספר יהודים בעלי כוונות טובות להקים מדינות יהודיות במקומות אחרים, מחוץ לארץ-ישראל, כמו בקורסאו (1652), ועד ניסיונם של הקומוניסטים והבונד לערער את הציונות ב"אקספרימנט" בירובידגן (1926), פונה המחבר אל התיאור המצודד ביותר של התעצמות הציונות מבפנים – מבחינה אינטלקטואלית (פרק 8), מבחינה דיפלומטית (פרק 9), בתמיכת אישים ידועים ורבי-עצמה כמו לויד ג'ורג', וינסטון צ'רצ'יל ויאן סמאטס (עמ' 193-195), ומבחינה חברתית-כלכלית, בבסיס הקטן והחלוש שהוקם בארץ-ישראל (פרק 10). אחר כך באו חוזה רס"י, המנדט הבריטי והסכסוכים האומללים, טעוני האלימות, בין הרוב הערבי בארץ-ישראל, שהמשיך להתנגד לרעיון של מדינה יהודית, לבין "היישוב" היהודי, שאיבד לאט-לאט את הגנת הבריטים ונאלץ לדאוג לעצמו ולהתארגן להגנה עצמית. המחבר מציג אמנם היטב, במושגים של חוקיות ותייעוד, את שאלת ההתאמה בין הצהרת בלפור לבין ההתחייבויות האחרות שנתנו הבריטים לערבים (עמ' 227-234), אך היא מחווריה בהשוואה למרחץ הדמים שפרץ לאחר מכן. שוב מונבזר שברמה הביצועית, התפיסה לגבי האמת רלוונטית יותר מהאמת "האובייקטיבית", אם יש בכלל אמת כזאת.

פעם נוספת הוכח שההתפתחויות שיוזבילו להקמתה של מדינת ישראל היו קשורות במה שהיהודים עשו, ולא במה שהגויים אמרו, לפי אמרתו הנודעת של ברגוריון, מי שעתידי היה להכריז על הקמת המדינה. ואכן, המחבר מיטיב להציג את הצמיחה המרשימה של הקהילה היהודית בארץ-ישראל בין שתי מלחמות-העולם, בכל התחומים: ירושלים (עמ' 276-278); חקלאות (עמ' 279); תחיית השפה העברית (עמ' 281); היהודי החדש (עמ' 282), ניסויים חדשים בהתארגנות

המבוא שכתב פרופ' ברנרד לואיס מפתיע ומעורר ביותר להמשך עיון וקריאה, כיוון שהוא מתאר את ההווה בבית-קפה ערבי טיפוסי. דרך תמונה חברתית-בידורית זו מצליח המחבר להמחיש את העבר ותמורותיו (עמ' 11-12). הבגדים, הכובעים, הסיגריות והקפה הם תחילתם של סממני העת החדשה ופעפוע של תהליכי מודרניזציה.

התפתחות האלפבית, שבאה במקום שיטות הסימנים והתמונות למיניהן והוחדרה על-ידי עמי סוחרים בחופי הלוונט, חוללה מהפכה רבת, ששייעה להפצת מסמכים, עיתונים וספרים. ברנרד לואיס סוקר בקיצור רב מדי את תולדות העיתונות המודפסת במזרח-התיכון, וגם בנושא זה הוא מותיר "חורים" גדולים מדי (עמ' 16-18).

גם הופעת שידורי-הרדיו, שהחלו בתורכיה ב-1925, ובמצרים רק ב-1934, סייעה להחדרת מידע ותקשורת מהמערב למזרח.

עובדה מעניינת במיוחד היא שלמרות שחדירת אומנויות רבות לאזור היתה איטית ומועטת, הרי הקולנוע קצר הצלחה עצומה באזור זה, ותעשיית הקולנוע המצרית היא היום השלישית בגודלה בעולם, אחרי ארצות-הברית והודו. אולי יש בכך פיצוי-מה על האיסור לעסוק באומנויות פלסטיות, ובעיקר בציו: "מאחר שהתמונות אינן מותרות בקרב המוסלמים".

הפרק הראשון עוסק באזור טרם עליית הנצרות, באימפריות הקדומות, בדתות הפגניות וברעיון המונותאיזם שקדם ליהדות. השפעתו היתה אז זמנית ומקומית, ותפוצתו היתה מועטת (עמ' 29). הפרק השני עוסק בתקופת הגיהילה, דהיינו, התקופה שקדמה להופעת מוחמד והתפשטות האיסלאם. נושא זה זכה כבר למחקרים רבים. במסגרת זו מזכיר החוקר את הנבטים, שכבר במאה הראשונה לפה"ס הקימו ערים מפוארות, דרכי-מסחר ושלטון ואף ממלכה גדולה (עמ' 42), ואת תפקודו החשוב של האי הקטן טירן, שבתקופה קצרה היו יושביו יהודים או מתייהדים. וכן הפרשה המופלאה של ממלכת חמאר, שמלכה התגייר (525 לפה"ס), תופעה המצביעה על הימצאות גורמים יהודיים בשני קצותיו של הים האדום.

עליית האיסלאם ותולדות מייסדו, רעיו וחסידיו, ידועים רק מכתבי הקודש, מהמסורות ומהזיכרונות ההיסטוריים המוסלמיים, כך שמרבית החוקרים

תמימי דעים לגבי ההתפתחויות הראשוניות, ומציינים שמוחמד והחילופים הראשונים באו ממעמד גבוה של סוחרים, ממוצא עירוני, ולכן היו משכילים, ולא כפי שמצטייר בעיני רבים, שהדת האיסלאמית, כמו היהדות והנצרות, מוצאן מן המדבר (סיני וערב). בפרק זה דן ברנרד לואיס גם בהתייחסות האיסלאם לירושלים, סוגיה שנדונה כבר רבות בפרסומים שונים (עמ' 64).

הפרקים הבאים מתמקדים בהתפתחות ההיסטורית של תקופות שונות באיסלאם: בית-אומייה, בית-עבאס, פלישות עמי-הערבות, והקמת האימפריה העות'מנית. אלה הם פרקים היסטוריים מובהקים, ומתמצתים כאלף שנה במספר מועט יחסית של עמודים.

החלק הרביעי של הספר שונה לחלוטין מהאופי ההיסטורי, ומציג "חתכי רוחב", דהיינו: ניתוח נושאים ייחודיים החוצים את כל מרחב השלטון האיסלאמי: מדינה, כלכלה, אליטות, פשוטי-עם, דת, משפט ותרבות. כאן מצביע החוקר בעיקר על "התהום שנפצרה" בין עיקרי הדת כפי שנוסחו בכתבי הקודש: הקוראן והשריעה, לבין המציאות היומיומית.

תופעה זו בולטת במיוחד בגישות המוסלמיות אל המדינה. מצד אחד, על-פי הדוקטרינה הדתית, זהו מוסד שהוקם במצוות אלוהים ונחוץ לשמירה על הסדר ולהגשמת מטרותיו של אלוהים. מצד שני, המדינה נחשבת בעיני כול לדבר רע, המכתיים את המשתתפים בעבודתו, מסוכנת למי שנעשו מעורבים בה בדרך זו או אחרת, בבחינת: "אין ממשלה וג' עדן יכולים לדור בכפיפה אחת" (עמ' 134). הפרק התשיעי, העוסק בכלכלה, מוכר מספרי הגיאוגרפיה וכן מהספרות היפה הערבית וכל הרוצה להעמיק בו, אסור שיסתפק בכתוב בספר.

גבריאל בר, יעקב שמעוני ורבים אחרים כתבו על כך בהרחבה רבה. גם פרק האליטות אינו מפורט ומעמיק דיו, ומשרטט בקווים גסים למדי את אנשי הבין-רוקריטיה, העולמא, השלטון, ועוד. להלכה, האיסלאם הוא דת שוויונית, אך בפועל, גם החברה המוסלמית היתה מרובדת על-פי מבחנים של עושר, כוח והשכלה. ניכרו בחברה אנשי-החרב ואנשי העט (הח'אצה), מול פשוטי-העם (העאמה).

לאחרונים מקדיש החוקר פרק מיוחד (פרק אחד-עשר), אך גם הוא דל יחסית. אלה היו העבדים, האיכרים ותושבי העיר הדלים. לשם השוואה, מומלץ לעיין בספרו

של פרופ' צבי יעבץ: **פשוטי העם ברומי** (הקיבוץ המאוחד, 1958), ספר מקסים המקדיש כמאתיים עמודים מפורטים לנושא זה.

גם פרק התרבות (פרק שלושה-עשר), ראוי לדיון מורחב ונבדל, ולא כפרק קצר ביותר. אין אפשרות טובה לדון בספרות, בשירה, במקאמה, במחזה ובפרוזה הספרותית בעשרים עמודים.

נראה שהעולם האיסלאמי היה בבחינת "התרבות המתוכחכת", בזמן ובמרחב, בין העת העתיקה לזו החדשה, ובין אירופה לאפריקה ולמזרח אסיה (עמ' 227).

החלק החמישי והאחרון של הספר מטפל בסוגיות "אתגר המודרניות". זו חדרה למרחב, לדעת מרבית החוקרים, עם בואה של המשלחת הצרפתית למצרים וכיבושי נפוליון בונפרטה, ב-1799.

מכאן ואילך התחוללו התמורות בקצב מזור. הנתח הכללי של תורכיה, כמרכז האימפריה העות'מנית בסחר האירופי, הצטמצם במידה ניכרת, וכן חלה שקיעה כלכלית במחוזות הערביים הפריפריאליים. החלה התמוטטות השלטון, ושקיעת האימפריה לא איחרה לבוא, בעיקר לאחר שלא יכלה לעמוד בקצב המהיר של התקדמות המערב במדע, בטכנולוגיה, באמנויות מלחמה ושלו, בממשל ובמסחר (עמ' 244).

התשובה והתגובה לא איחרו להגיע, ולאזור החלו לחדור רעיונות חדשים בהשפעת המהפכה הצרפתית והנעשה באירופה. רעיונות אלה, שסייעו כה רבות לערעור המבנה המסורתי של לגיטימיות ונאמנות, ומכאן להרס הסדר הפוליטי הישן, באו בשני שלבים: תחילה בצורת פטריוטיות ממערב אירופה, ואחר-כך בצורת לאומיות, ממרכז אירופה וממזרח (עמ' 276).

לבסוף החלה אירופה להתייחס בזלזול למרחב זה, בבחינת "לפנינו אדם חולה, חולה אנושות. אסון גדול יתרחש אם יישמט מילדנו באחד הימים, ובייחוד לפני שיעשו הסידורים הנחוצים".

שני הפרקים האחרונים עוסקים בשלהי המאה התשע-עשרה ובמאה הנוכחית. כאן סוקר לואיס את "השאלה המזרחית", את המלחמות השונות באירופה ובמזרח התיכון ובעיקר מלחמת-העולם הראשונה, שהיתה שיאה של נסיגת האיסלאם מפני המערב המתקדם.

כאן ראוי לציין את הטבח בארמנים, שהחוקר מנסה לטשטשו וכותב עליו כלאחר-כך ומכנהו: "גירוש ויישוב

מחודש", וכבר העלה עליו כעסים רבים (עמ' 286).

גם המהפכה הציונית זוכה רק לחצי עמוד, ומלחמות ישראל-ערב לארבעה עמודים. מובן מאליו שהקורא הישראלי לא יסתפק בכך, גם במסגרת סקירה מקיפה של אלפיים שנות הסטוריה.

הפרק המסכם: "מחירות אל חירות", מצביע על כך שמרבית מדינות האזור הן מדינות צעירות שעדיין לא גובשו סופית – פוליטית, חברתית וכלכלית.

מרבית גבולות המדינות אינם מוסכמים עדיין (אירן-עירק; מצרים-סודן; מצרים-לוב; ישראל-סוריה; קפריסין-יוון ותורכיה ועוד...), והאזור עתיר במאבקים אלימים, מדיניים. מלחמות מקומיות פורצות מעת לעת ואחרות הן מלחמות מתמשכות, כבלבנון וישראל – מדינות ערב, ומעל לכול מעיקה על האזור בעיית

הפליטים הפלשתינאים, שנוצרה בשנים 1948 ו-1976 (עמ' 305).

ממסקנותיו היותר חשובות של ברנרד לואיס, שהמודרניזציה, או כפי שרבים ראו זאת, המערביזציה – הגדילה את הפערים שבין העשירים לעניים, יצרה מחיצות ומתחים בין שליטים חילוניים לחלקי-עם דתיים ואף לעיתים את הפונדמנטליזם האיסלמי כמשקל יתר, כמהפכת חומייני, "חזרה בתשובה" בתורכיה, במצרים עילית ובמקומות אחרים.

המעצמות ניערו את חוצנן מבעיות פנים של מדינות האזור והותירו אותן להתמודד בגפן. ההתערבות חלה רק בעת משבר שמאיים על כלכלת-המערב, כ"משבר האנרגיה" ו"מלחמת המפרץ".

למדינות המזרח-התיכון נפתח "חלון הזדמנויות" לאימוץ המודרניות, אך

קבלתה היא עדיין בהיסוס ובאיטיות רבה ביותר.

בניית חלקי הספר ופרקיו – טובה, אך כאמור אין הרחבה והתמקדות בנושאי רוחב. הספר מצויד בהערות סימוכין מעטות שאינן מכבידות על הקריאה השוטפת, וכן ביבליוגרפיה קצרה ונבחרת, הערות על לוחות השנה בהשוואה בין הספירה האיסלאמית משנת 662 לספה"נ ללוח היהודי והנוצרי, וכן לוח זמנים מפורט מאוד, מפתח השמות והעניינים ומספר מפות התמצאות, שחבל שאינן משובצות בפרקי-הספר המתאימים. גם התמונות שרוכזו במקובץ במספר מקומות בספר מוטב היה אילו היו ממוקמות בטקסט הרלוונטי, לצורך המחשת יתר.

ספר חשוב, עתיר נושאים בנושא שאיננו משופעים בו ■